

СИНТАКСИСТИК ФИГУРАЛАР ТҮРҮНДӨГҮ ИЧКИ КЕП ЖӨНҮНДӨ

Макалада текст таануу илиминде эң алгач ирет синтаксистик фигуралардын ички кеп формасындагы кызматы жөнүндө сөз козголот.

В данной статье в первые затрагиваются вопросы о функциях синтаксических фигур в форме внутренней речи в текстологии (в науке текстология).

Автордун жана каармандын ой жүгүртүүсүн, тиги же бул кубулушка, көрүнүшкө, иш- аракетке карата мамилесин бир кылка ыргактагы, катар тизмеленген көнүмүш сүйлөмдөр аркылуу баяндоо менен чектелбейт. Бийик романтика же ындыны өчкөн жагдайлардын таасын берүү үчүн синтаксистик фигуралардын ичинен көбүнчө градация ыкмасы пайдаланылат.

Градация - баяндоо ыргагынын уламдан-улам жогорулашы же төмөндөшү. Эгерде баяндоо төмөндөн жогору көздөй улам көтөрүңкү абалдагы кыймылда болсо, климанс, тескерисинче жогортон төмөн карай басаңдаса, антиклиманс деп аталат. Маселен, «Сынган кылыч» романындагы Исхактын ор-зынданда жаткандагы ой-туйгусу мындайча берилет: *Ал тышты эстеди «Көк шаңкайып ачык бекен? Те алыстан улуу тоолордун баитары үлбүрөп, ар жеринде үзүлүп түшкөн чуудадай болуп, ак булуттар калкып тургандыр...» деди көңүлүндө. Күн жылуу бекен? Азыр мезгил жакшы мемиреп, эне сыяктуу мээрим төгүп турган чыгар. Э, ажайып ак коргон тоолордун ортосунда көк ирим көк деңиздей мелмилдеп, асыл Фергана керилип жаткандыр, ырыскысы ташып, өрүк жыттанып...»* Ошол маңкайган улуу тоолордун ичинде, асыл Фергананын бетинде кумурска болуп жоголуп, чекеси тердеп жөө басып бу дүйнөнүн кендигин сезип жүргөн сыяктуу болду.

Белгилүү болуп тургандай, Исхактын ички кеби адегенде жаратылыштын ыйыктыгына суктана элес ыроолоп, андан ары окшош конструкциялар аркылуу улам жогорулатылган тон, ыргак берилип жатат. Градация жөн-жайынча баяндоого салыштырмалуу ой жүгүртүүнүн логикасын даана чагылдырат. Ал жөн гана эмес, көркөм чагылдырат. Жогорку мисалда Исхактын романтикалуу ою улам күчөп, улам жогорулап олтуруп, автордук баяндоо менен коштолгон. Тескерисинче, кээ бир көркөм персонаждын ички дүйнөсүндөгү терс сапаттарды ачып берүүдө да градация ыкмасы колдонулат. Маселен, «Ак кеме» повестиндеги Орозкулдун ой-чабыты мындайча берилген. *Шаарга барсам кана. Эгер шаардан жылуу орун тийгидей болсо, куйрукту шарт түйүп, тоо-токоюң менен жерге кир, катып саткан карагайың менен, куу жатын катының менен жерге кир, алжыган чал деп басып кете бербес белем! О, анда мен азоо айгырдай азынап турбас белем! «Орозкул Балажанович, кирүүгө можина?» дегизип жалдыратат элем го далайды, түпкүчтөй түйүлтөт элем го кээ бир ак жүрөктөрдү.*

Мына, эки башка чыгармадагы эки башка каармандын ички кеби. Биринде колу-буту маталып зынданда жаткан инсандын эркиндикке карата ой-чабыты улам толуп - ташып барса, экинчисинде эркиндикте жүрүп, ага да канаат кыла албай кесирдүү ой жүгүртүүсү градация түрүндө таасирдүү берилген.

Кыскасы, градация түзүлүш структурасы боюнча көбүнчө окшош конструкциялардын улам кайталануусу аркылуу ишке ашып, окурманга белгилүү деңгээлде таасир этип, аны ойлонтууга, кошо эргүүгө алып келет.

Кыргыз тилинин стилистикасында да, текст таануу илиминде да анча көңүл бурулбай жаткан шакекче болуп саналат. Көркөм тексттерде шакекче – сейрек кездешкен кубулуш. Анын структурасы окшош сөздөрдүн синтаксистик конструкциялардын тексттин башында, аягында кайталанышы катары кабыл алынган. Айрым мисалдарга кайрылып көрөлү: Атты токуп жатып ушинтип ойлоп, анан кайра өзүнөн уялды Танабай: *«Мен да бир айбан экенмин. Таарынычтан макоо боло жаздагамбы. Эл-журтка бечара*

болуп көрүнүп, менин азап тартканымы карагылачы дегенсиң, аягыла дегенсиң... Эки ортодо аялымды кыйнап...А байкуштун жазыгы кайсы? Адам сыягым калбай калганбы? Айбан болуп кеткемби. Анысын көрүп, мен дагы жылмаям, менин ойлогонум: Сүрөт тартып, жеңемдин бая күнкү ачуусун жазып, көңүлүн ачкан экенмин. Жеңем эмне Даниярды ырда десе, ал сөзсүз ырдайт... Демек, бүгүн Даниярдын обонун тыңшап көңүл толкуп жыргаймын. Кандай сонун жыргал, бүгүн Данияр ырдайт экен, ооба ырдайт - ырда десе экен!»

Шакекче көркөм чыгармаларда сейрек кездешет. Ал аркылуу тексттеги эң маанилүү учурларга көңүл бурулат. Өзгөчө интонация аркылуу автор өз окурманынын андан ары окуяга карата кызыгуусун жаратат.

Ошентип, стилистикалык фигуралардын ичинен түрдүү кайталоолор, градация, шакекче (айлампа) сыяктуу кубулуштар ар убак көркөм персонаждын ички кеби катарында өзгөчө орунда турат. Аны өз ыгы менен кынаптап берүү жазуучунун көркөм сөзгө карата жасаган мамилесине байланыштуу болот.

Каармандын ички кеби мазмун жактан тереңдеп олтуруп, окшош формадагы конструкциялар улам удаалаш келип градацияны түзөт. Мисалы: *Эмне үчүн адамдар итче ыркырашып жашашат? Эмне үчүн бирөө жаман бирөө жакшы? Эмне үчүн бирөө бактылуу, бирөө шордуу? Эмне үчүн бирөөдөн эч ким коркпойт, бирөөдөн баары коркот? Эмне үчүн бирөөнүн баласы бар, бирөөнүкү жок? Эмне үчүн бирөө бирөөнүн маянасын бербей кое алат? Кыязы, маянаны эң көп алган адамдар эң мыктылар го? Таятасы эң аз алат. Ошон үчүн аны баары кордой беришет го? Таятасы маянаны баарынан көп алгыдай кылып иер сыйкыр болсо ээ. Анда Орозгул да таятасын урматтай баштаар беле? («Ак кеме»).*

Баланын таза, баёо ой жоруму градациялык түрдөгү ички кеп аркылуу тизмектелиши окурманга күчтүү таасир этпей койбойт. Мындай климансты бардык эле жазуучу өз ыгы менен колдоно бербейт. Ч. Айтматовдун көркөм прозаларында бир эле учурда синтаксистик фигуралардын түрлөрү аралаш жолугат. Натыйжада, прозадагы поэтика жаралат. Андай поэтика болсо чыгарманын эстетикалык көркөмдүгүн жогорулатат. Мисалы: *Башына ойлор туман болуп келе баштады. Ал чөк түшүп, башын ийип, көзүн сүзүп олтурганынан былк этпеди. «Ойлор... Ойлор... Дагы ойлор. Жообу табылбаган жубатылбаган ойлор. Ал ордого эмне үчүн келди эле? Эмне иш бүтүрмөкчү эле? Эмне иш бүтүрдү? Эмнеси бүтпөй калды?.. Гм... Кимге акарат кылды?... Кимдин көңүлүн калтырды? Эмне үчүн кутуму көбөйүп кетти? Эмне үчүн? Кокус бирөөгө катуу айтса, кокус бирөөгө зыян кылса ошол миңдин пайдасы үчүн эле го? Чептен басканда кылыч менен коркутуп ортого күргүчтөтсө, чачылганы жыйналсын деген жандалбас эле го, ыркы кеткен ордо бириксин деген ниет эле го? Көңүлү көтөрүлө түштү.- Менин өлүмгө баратканым менин жамандыгымдан эмес... Менин каталыгымдан эмес,»* -деп ойлоду ал. («Сынган кылыч»).

Келтирилген мисалдарда «Ойлор... Ойлор... Дагы ойлор» деген кайталоолор, кийин градация катышып, Исхактын ички ой толгоосун билдирди. Бирок бул ички кеп 3- жак аркылуу берилип, өздүк эмес тике кеп формасында ишке ашат. Демек, ички кептин көркөм чыгармаларда колдонулушу түрдүү структура, түрдүү формалар аркылуу таасир этүү күчүнө ээ болот. Ушуга байланыштуу, М.Н.Кожина минтип жазган: «Поэтикалык синтаксистин каражаттары болгон анафора, эпифора жана башкалардын колдонулушу көркөм кептин стилистикалык активдүү фондусун түзөт» [3. 208].

Синтаксистик фигуралардын көркөмдүк күчү тууралуу Т.Аширбаев да орчундуу оюн төмөндөгүчө билдирет: «Анын көркөм кептеги кошумча боектуулугу текстте дабыш кооздугун жаратуу, угулушу жагынан таасир берүү күчүн жогорулатуу жана тексттеги сөздөрдүн куюлуштуруп айтуу сапатын берүү максаты менен байланышкан. Натыйжада окурман же угуучу тексттин мазмунун терең түшүнөт, негизги идеяны кабыл алуу бат ишке ашырылат. Ушул аңыттан алып караганда, синтаксистик фигуралар көркөм кептеги негизги жана көркөм ыкма болуп саналат» [1, 158].

Көркөм чыгармалардагы ички кепте синтаксистик фигуралардын бири болгон антитеза да катышат. Антитеза бул же тигил иш аракетти карама–каршы коюу менен түшүндүрүү болуп саналат. Мындай көркөм каражаттан Ч. Айтматов жана Т.Касымбековдор да ыктуу пайдаланышкан: Кудаяр хан эсине келип, бул уулунун жүзүнөн да кир көрүп : «Ой кудурет, бу бала дегенди эмнеге атага кас жаратасың а?-деди – **жашында –кубаныч, эр жетсе- душман** »(«Сынган кылыч»).

Синтаксистик фигуралардын ичинен риторикалык суроо нагыз ички кепти түзөт, себеби анда каарман жооп керектелбеген суроолорду берет, өз ичинен түкшүмөл ой жүгүртөт. Риторикалык суроо окшош же окшош эмес формадагы түзүлүштө учурашы мүмкүн. Мисалы: *«Аселдин бул кылганы кандай? Биротоло карарганбы? Канчалык жаман болсом да мага деген бир тамчы мээримди калбаганбы? Ишене албадым... Уулум чын эле тумоолоп калган го? »* - деп ошого ишенгим келди. Анткени бул кылганы Аселге окшобой турду. *Бирок ким билсин... Алиги балага ишенбегендей аны бирөө атайлап үйрөтүп койду беле? Өз оюма ишенип алганым ошончолук, азыр Самат эти от менен жалын болуп чабалактап жаткансыды... Балким, дары-дармек керек болуп, көмөк табылбай жатпасын? Же ооруканага жеткириши керектир?* («Делбирим»).

Мындай синтаксистик фигуралар универсалдуу келет жана каармандын кебинде да, автордун кебинде да кездеше берет. Алар кимдин кебинде болбосун көбүнчө ички кеп түрүндө берилет. Бул, айрыкча, риторикалык суроого мүнөздүү. Дагы бир мисал: *Эмне болуп турам?... Эмнеге тыбырайм?! Тагдыр пешенеме ушуну жазса, тагдыр өзү мойнума ушул кылтагын салып, өлүмүм ушундайча боло турган болсо, ыя, мен эмне кыла алам, тагдырдан качып кутулган ким болгон?! Эгер жазатым мында болбосо, жатканым убактынча тарткылык бир күнү жер үстүнө чыгармын, кайра минермин аргымак атка туу булган!..- деди, жүрөгү бир аз тынчтанды.*(«Сынган кылыч»)

Исхактын бул ички кебин төмөндөгүчө трансформацияласак деле берилүүчү ой мазмун жагынан кескин өзгөрүүгө учурабайт: Эмнеге тыбырайт. Тагдыр пешенесине ушуну жазса, тагдыр өзү мойнуна ушул кылтагын салып, өлүм ушундай боло турган болсо, ыя, *ал эмне кыла алмак, тагдырдан качып кутулган эч ким болгон эмес.* Эгер жазаты мында болбосо, жатканы убактынча тарткылык, бир күнү жер үстүнө чыгар аргымак атка туу булгап.

Бирок баштапкысы стилдик жактан алда канча жеткилең. Ички кеп болгону менен каармандын добушу, ой-толгоосу угулуп турат. 3-жакка тиешелүү кынапталса да, бул кеп ким тарабынан айтылып жаткандыгы ачык билинип турат. Биз талдоого алып жаткан чыгармаларда мындан башка анафора, эпифора кубулуштары да кездешет. Алар аркылуу айтылып жаткан ой бекемделет, таасир этүү динамикасы жогорулайт. Мисалы: 1. *«Соо болгон эмес экен! Соо болгон эмес экен...»* - деп эми чындап жүрөгү опкоолжуй баштады. *«Эми жалгыз чечекейимден да ажыраймынбы, о, таш боор жараткан?!»*(«Сынган кылыч»). 2. Айыптын баары китеп кап экөөбүздө. Башка бир жерде мектеп болсо, китеп кап экөөбүз *кетип калаар элек. Эч кимге билгизбей кетип калар элек.* Бирок атам байкуш куруп калат го анда, *издей берер, издей берер.* Биз кетип калсак, дүрбү сени менен ким ак кемени карамак? Мени балык болуп кете албайт деп турасыңбы («Ак кеме»).

Мындай анафора, эпифора Ч.Айтматовдун жана Т.Касымбековдун чыгармаларында кеңири учурайт. Ошондой эле синтаксистик фигуралардын бири болгон антитеза каармандын кебинде да, автордун кебинде да өз орду менен пайдаланылган: *«Чын эле менин өмүрүмбү? Бирде келет, бирде көздөн кайым болот. Же үзүлө албай, же улана албай, тагдырымдын кол таразасында мөлтүлдөп турабы?»*- деп ойлоду. («Сынган кылыч»).

Синтаксистик фигуралардын кайсы түрү болбосун, айтылып жаткан ойдун татымдуулугун арттырат. Бул айрыкча ички кеп болуп келгенде ачык байкалат. Көркөм каражат катарында алар өз орду, өз ченеми менен колдонулушу абзел. Ашкере көп колдонулган көркөм сөз каражаттары окурманды тажатып жибериши мүмкүн. Ушуга байланыштуу М.Н.Кожина минтип жазган: «Писатель должен как-то по особому построить речь, выдвинуть акцентировать какие-то ее моменты, задержать на них

внимание читателя с той целью, чтобы тот смог «ощутить предмет описания, а ее только понять общий смысл текста. Художник должен владеть «секретом» облегчения работы читательского воображения» [4. 38].

Биз териштирип жаткан чыгармалардагы каармандардын ички кеби окурмандын ошол кабылдоосуна шайкеш келет. Окурман айтылып жаткан окуяга өзү катышып жаткандай абалга келип, каармандар менен аралаша түшөт. Көркөм чыгарманын касиети мына ушунда турат.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. –Б., 2001, 158-бет (171-бет).
2. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984. С. 91-92.
3. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1983. С. 208.
4. Кожина М.Н. О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики. -Пермь, 1964. С. 38.
5. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору. – Б., 2007, 215-б.
6. Ананьев Б.Г. К теории внутренней речи в психологии. Ученые записки пединститута им. Герцена. - Л., 1946, Т.53.-с.157.
7. Демидова М.П. Синтаксическое строение, стилистическая роль «внутренней» речи в романе Л.Н.Толстого /НДВШ, 1969, № 1. С. 112-115.